

ТРАНСФОРМАЦІЇ НОРМАТИВНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ БУНТУ ЯК ФОРМИ АНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

О. В. Губенко, м. Київ

Висвітлюється проблема нормативної кризи в суспільстві. На основі теорії аномічних розладів Е. Дюркгайма та Р. Мертон аналізуються суперечності між старими і новими суспільними нормами в суспільстві і наслідки, які з цього випливають, для поведінки людини. Згідно із класифікацією типів аномічної поведінки Мертона, поведінка, пов'язана із заміною старих норм на нові, називається бунтом. Зроблено спробу удосконалити типологію бунтарської поведінки. Визначено, зокрема, такі категорії бунтарів, як нігіліст, якобінець та реформатор: нігіліст – це бунтар, який руйнує старі норми і не створює нових; бунтаря, який руйнує старі норми й примусово вводить нові, названо якобінцем; бунтар, який не руйнує, а поступово перетворює стару норму на нову, – це бунтар-реформатор. Зроблено висновок про необхідність запобігання девіаціям соціальної поведінки шляхом реформаторської соціальної творчості.

Ключові слова: аномічні порушення, суспільна норма, теорія аномічних розладів Е. Дюркгайма і Р. Мертона, криза суспільних норм.

Проблема. Певні суспільно-історичні обставини формують людину, яка шукає свободи не у виконанні закону та соціальних норм, а в їхньому порушенні. У цих умовах виникає кілька соціально-психологічних типів особистості, що характеризуються поведінковими реакціями, які входять у конфлікт з нормою. Одну з класифікацій таких девіантних соціальних реакцій запропонував американський дослідник Роберт Мертон, який поклав в її основу поняття аномії. Цьому поняттю надається велике значення в сучасній соціології та соціальній психології. У перекладі з давньогрецької мови “*anomos*” означає “беззаконний”, “такий, що поза нормою”, “некерований”. У суспільні науки цей термін увів французький соціолог Еміль Дюркгайм (1858–1917). Аномія – це такий стан суспільства, коли значна частина громадян, знаючи про існування моральних і соціальних норм та законів, ставиться до них байдуже або негативно. Аномія описує розлади соціально-культурної інтеграції, причиною чого є відсутність чітко встановлених соціальних і культурних норм або суперечливість соціально-інституціональної бази. Соціальна інтеграція існує, коли члени суспільства надають важливого значення його нормам і керуються ними у своєму житті. Аномія виникає, коли індивіди більше не бажають дотримуватися загальних норм.

Згідно з Дюркгаймом, поширення злочинності та самогубств, інших форм девіантної поведінки (розлучень, алкоголізму) – це наслідок руйнування релігійних, сімейних і народних традицій та цінностей, тобто

наслідок аномії. Поведінка індивіда, таким чином, багато в чому залежить від згуртованості суспільства. Дюркгайм вважав, що для сучасного йому суспільства аномія – це звичне явище.

Р. Мертон суттєво розвинув погляди французького соціолога. Якщо для Дюркгайма аномія була станом безнормності, то Мертон розглядав її як наслідок конфлікту між офіційно проголошеними цілями і законами та доступними засобами їх досягнення. Аномія виникає тоді, коли люди не можуть у законний спосіб досягти цілей, які проголошені суспільством. У капіталістичному суспільстві такими цілями є матеріальний успіх та індивідуальний добробут. Якщо для населення законні засоби їх досягнення недоступні, то на його долю залишаються лише незаконні. Таких форм поведінки, які є девіантною реакцією на конфлікт соціальних норм, Мертон нараховує п'ять: конформізм, інновація, ритуалізм, ретреатизм і бунт [6].

Запропонована американським ученим типологія аномічної поведінки цінна тим, що дає змогу простежити, як впливають на соціальну поведінку внутрішні суперечності нормативної системи. Але вона, як і будь-яка інша типологія, не може бути вичерпною. Зокрема, у ній, на нашу думку, не знайшли достатнього вираження суперечності, закладені в способи досягнення цілей, зокрема суперечності між формальними і неформальними нормами. Також залишилися поза увагою і деякі інші аспекти. Наприклад, у типології недостатньо повно проаналізовано типи поведінки, які виникають унаслідок ідентифікації людини із соціальним правилом, нормою. (Докладніше запропоновану нами типологію особистості, пов'язану із цими видами аномічної поведінки, розглянуто в [2]). Ще однією підставою для диференціації аномічних соціально-психологічних реакцій може бути спосіб заміни старої норми на нову, спосіб перетворення норми – так би мовити, спосіб бунту (нагадаємо, що створення нової норми на місці старої характерне, за Мертоном, саме для бунту).

Мета статті: виокремити типи особистості, які формуються в процесі бунту проти традиційної інституціонально-нормативної системи; з'ясувати характерні риси світоглядних настановлень та поведінки, які пов'язані із способами заміни норм у нормативній системі суспільства; охарактеризувати засоби запобігання девіаціям соціальної поведінки за допомогою оптимальних форм соціальної творчості.

Розгляньмо відтак виділені Мертоном форми аномічної поведінки (табл. 1):

1. **Конформізм** (згода із цілями суспільства та способами їх досягнення). Наприклад, молода людина, ставлячи перед собою мету – фінансовий успіх, досягає її законними способами: здобуває гарну освіту,

знаходить престижну роботу й успішно просувається шаблями кар'єрної драбини.

2. **Інновація** (передбачає згоду із суспільно схвалюваними цілями, але відкидає соціально схвалювані способи їх досягнення). “Інноватор” вдається до нових, але незаконних засобів здобуття багатства: він іде на рекет, шантаж або вчиняє “злочини білих комірців” – розтрачує чужі гроші тощо.

3. **Ритуалізм** (заперечення цілей даної культури, але використання, іноді доведене до абсурду, соціально схвалюваних способів). Бюрократ, фанатично відданий своїй справі, наполягає, щоб кожен бланк був підшитий у чотирьох екземплярах. Жертва бюрократичної системи, він кінець кінцем з відчаю стає алкоголіком. Це відбувається тому, що губиться мета діяльності – для чого все це робиться. До проявів ритуалізму, зокрема в науковій сфері, можна віднести, наприклад, такий стан нормативної бази, коли занадто зростає кількість формальних вимог до оформлення наукової публікації, тож іноді на виконання цих вимог витрачається більше часу, ніж на написання самої наукової роботи.

4. **Ретреатизм** (утеча від дійсності). Спостерігається у випадку, коли людина одночасно відкидає і цілі, і соціально схвалювані засоби їх досягнення. Яскравим виявом ретреатизму є, приміром, маргінали: бродяги, алкоголіки, душевнохворі, наркомани і т.п.

5. **Бунт**. Також відкидає і культурні цілі, і соціально схвалювані способи їх досягнення. Але відбувається заміна старих цілей і способів на нові – створюється нова ідеологія (вона може бути революційною). Наприклад, система капіталістичної власності замінюється на соціалістичну, яку революціонер вважає більш легітимною, ніж та, що існувала досі.

Таблиця 1

Аномічні реакції за Мертоном

Аномічні реакції	Схвалювані соціальні цілі	Схвалювані в суспільстві способи досягання цілей
конформізм	+	+
інновація	+	–
ритуалізм	–	+
ретреатизм (утеча від дійсності)	–	–
бунт	±	±

Примітка. “+” – прийняття, “–” – заперечення, “±” – відмова від старого і заміна його новими нормами.

Зупинімося докладніше на дослідженні бунту як форми аномічної поведінки. Саме в процесі бунтування відбувається конструювання нової

нормативно-інституціональної системи суспільства, здійснюється нормативна соціальна творчість (знову ж таки згідно з теорією Мертона). За способом такої соціальної нормативної творчості можна, на нашу думку, виокремити три типи бунтарів (табл. 2):

1. **Бунтар-нігіліст.** Він руйнує стару норму в ім'я повного знищення будь-яких норм. Його принцип: "Руйнування – справа творча!". У царині філософської ідеології прикладом такого нігіліста може бути творець філософії індивідуалістичного анархізму Макс Штірнер.

2. **Бунтар-якобінець.** Цей тип бунтаря руйнує стару норму і створює нову, насильно нав'язуючи її суспільству, яке до неї не готове, при цьому не зупиняючись ні перед якими жертвами й насильством. Яскравими прикладами цього типу "благодійників людства" можуть бути Робесп'єр, Ленін, Мао Цзе Дун.

3. **Бунтар-реформатор.** Він не руйнує, а трансформує стару норму, поступово перетворюючи її на нову. Діє переважно еволюційними, ненасильницькими методами. Намагається запобігти жертвам та руйнівним наслідкам у процесі соціальної творчості. Видатними представниками цього соціального типу були Махатма Ганді, російський імператор Олександр Другий.

Таблиця 2

Типи бунтарів за способом соціальної нормативної творчості

Тип бунтаря	Ідентифікація	
	стара норма	нова норма
нігіліст	–	–
якобінець	–	+
бунтар–реформатор	±	+

Примітка. "+" – ствердження норми, "–" – руйнування норми, "±" – поступова зміна старої норми на нову

Останній, третій, тип соціального реформатора, є, на нашу думку, найбільш конструктивним і творчим. Саме він здатний творити найбільш здорове й гуманістичне суспільство.

З огляду на ту велику історичну роль, яку відіграло бунтарство і пов'язаний з ним соціальний утопізм у долі нашої Батьківщини, приділимо цьому феномену особливу увагу. Спираючись на концепцію раціогуманістичних засад удосконалення етичної свідомості Г. О. Балла [1], проаналізуємо деякі нормативно-етичні парадокси, властиві поведінці бунтаря. По-перше, протестні соціальні дії бунтаря пов'язані з певною морально-етичною нормативною специфікою, що визначається загостреною увагою до соціально-етичної проблематики (принаймні на рівні раціоналізації своєї поведінки). Бунтар – один із тих охарактеризованих

Г. О. Баллом діячів, яким властивий незадовільний стан етичної свідомості Він знаходить вияв, зокрема, в обстоюванні багатьма філософами морального максималізму. А втім, набагато більше діячів (включно з науковцями) нехтують моральними обмеженнями як прикрими перешкодами, що лише знижують успішність діяльності [там само, с. 18]. Бунтар, як правило, виправдовує свій бунт моральним максималізмом і пафосом утвердження добра проти суспільного зла. Але ці позиції, властиві зазвичай бунтарю, парадоксальним чином призводять до морального нігілізму. Як зауважує Г. О. Балл, “моральний максималізм, який категорично відкидає будь-яке зло, є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований. Це має спонукати, однак, не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до вираженої універсальної моральної настанови” [1, с. 8–9]. На жаль, усвідомлення неможливості абсолютного добра часто породжує ненависть до життя, у якому зло є неминучим, бо, як наголошує дослідник, обстоюючи відому філософську тезу, добро і зло нерозривно пов’язані онтологічно (у самому бутті). Коли логіка максималіста розгортається до кінця, то самè життя теж підлягає знищенню, тому що в ньому є зерна зла. А отже, соціально-етичний максималізм бунтаря може призвести до знищення життя, тобто породжує нове зло, ще гірше, ніж те, яке було. Бо старий лад, хоча й припускав зло, припускав і життя таким, яким воно є (і в якому зло неминуче виникало, розвивалось, існувало і було пов’язане з добром). А новий суспільний лад ненавидить і знищує життя, бо життя завжди містить у собі якусь частку зла. Заради знищення зла породжується зло в небачених масштабах¹. Ми бачимо, як послідовний максималіст стає бунтарем. А бунтар стає катом. Таким чином, спокуса соціального ідеалу може привести до царства смерті. Але, як висловився Махатма Ганді, “Сатану не можна вигнати за допомогою Сатани”.

Соціально-етичний цикл бунтарства. Спостерігається своєрідний соціально-етичний цикл у розвитку бунтарської поведінки, коли етичний максималізм парадоксальним чином породжує аморальну ненависть до життя й нігілізм, які ведуть до руйнування старого суспільства і величезних жертв у побудові нового суспільства, а це, у свою чергу, породжує нову хвилю морального обурення й новий бунт, цього разу спрямований проти наслідків “первинного” бунту.

Як було показано вище, бунтарство пов’язане з нігілізмом, бо обидва ці явища є виявами неадекватної нормативно-перетворювальної стратегії в ціннісно-нормативній сфері суспільства. Нігіліст і бунтар – це

---

¹ Яскравим історичним прикладом такого масового знищення життя мільйонів людей заради спотвореного соціального ідеалу був режим Пол Пота в Кампучії.

соціальні типи, які йдуть в історії пліч-о-пліч. Бо вони мають одне духовне коріння – етичний максималізм.

Зупинімося докладніше на психологічному аналізі нігілістичної свідомості.

Діалектика нігілістичної нормативної свідомості. (Ніцше як психолог нігілізму). На цікавий аналіз генези нігілістичної свідомості ми можемо натрапити в Ніцше, зокрема в його “Щоденниках 1887–1888 років” [8]. Ніцше також вважається одним із засновників філософського інтелектуального нігілізму. Як відомо, одним з лейтмотивів творчості німецького філософа була тема переоцінки цінностей. Його дуже цікавила проблема трансформацій і кардинальних змін у сфері нормативно-ціннісної культури людства на зламі епох. І, треба віддати належне мислителю, він розглядав такі трансформації досить діалектично, у взаємозв’язку всіх складових цього процесу, приділяючи увагу тонкому психологічному аналізу їхніх чинників і духовно-психологічних рушійних сил. У цьому він нагадує ще одного видатного мислителя і митця другої половини ХІХ ст. – Федора Достоєвського. І цей ідейний зв’язок між двома видатними постатями далеко не випадковий. Справа в тому, що Ніцше багато своїх ідей і мотивів творчості запозичив з романів Достоєвського, але переосмисливши їх у тій чи іншій формі. Як зазначав відомий радянський і російський культуролог і дослідник теми нігілізму Ю. М. Давидов, це документально підтверджується простим зіставленням конспектів творів російського письменника, зроблених Ніцше, із текстами творів самого філософа, зокрема, таких як “Антихрист” та “Щоденник нігіліста” (див. [3, с. 186]). На думку дослідника, “пізній Ніцше асимілював його ідеї, у ряді випадків обмежившись заміною ціннісного знака на протилежний (“плюса” на “мінус” і “мінуса” на “плюс”))” [там само].

І справді, якщо розглянути основні складові інтелектуального “меню” Ніцше, то принаймні суттєва частина його ідей (які свого часу стали культовими для частини європейських і вітчизняних інтелектуалів) відчутно перегукується з думками, які містяться в діалогах і монологах героїв романів російського письменника. Концепти надлюдини, прагнення до влади, перебування “по той бік добра і зла”, акцент на перевагах надлюдини над “тварью дрожащей” – смиренною і чесною “маленькою людиною”, – усі ці позиції ми легко впізнаємо в монологах Родіона Раскольникова; теми “смерті Бога” і примарності духовного світу, презирливе ставлення до християнських чеснот, які начебто послаблюють особистість, знаходимо на сторінках “Бесів” Ю. М. Давидов переконливо демонструє, що “Щоденник нігіліста” німецького філософа спирається на інтерпретацію листа Ставрогіна перед самогубством (див. [3, с. 187]). А проте не можна заперечувати, що у творчості Ніцше дуже важко відділити ідеї, які прямо запозичені в Достоєвського, від ідей, які “кружляли довко-

ла” і були озвучені мислителями незалежно один від одного у схожому вигляді, але з різними акцентами.

Але ми цілком згодні з думкою Ю. М. Давидова, що Ф. Ніцше асимілює багато позицій із семантичного простору Достоєвського в такий простий спосіб: він перевертає і переструктурує його думки прийомом ціннісної інверсії: те, що письменник розвінчує як зло, філософ оцінює як добро, міняючи знаки на протилежні і подаючи переосмислені таким чином ідеї з романів Достоєвського за свої відкриття. Те, що письменник діагностує як духовну хворобу, філософ проголошує як ознаку здоров'я, і навпаки. Як ми побачимо трохи нижче, інверсійне переструктурування системи етичних цінностей, коли “земля” проголошується “небом”, а “небо” – “землею”, “пекло” розглядається як “рай”, а “рай” – як “пекло”, коли вищі духовні цінності відкидаються як примарні, – така ціннісно-етична трансформація саме і призводить до розвитку нігілізму. І цей хід думки нігіліста критично розкриває саме Ніцше (у своїх коментарях до роману “Беси”). Парадоксальним, утім, видається те, що розвінчує логіку нігілізму філософ, який сам став трубадуром європейського нігілізму!

Ніцше сам визнавав вплив російського письменника, що знайшло відображення в такому широковідомому вислові: “Достоевський – це єдиний психолог, у якого я зміг дечого навчитись. Знайомство з ним я вважаю найбільшою удачею в моєму житті”.

Факт значного впливу Достоєвського на Ніцше разом з тим зовсім не заперечує значного внеску самого німецького мислителя в проблему становлення і трансформацій ціннісно-нормативної свідомості. Ми спробуємо продемонструвати це, спираючись на його конспект роману Достоєвського “Беси” і коментарі до нього, у яких філософ намагається дослідити діалектику становлення нігілістичного розуму. І робить це, на нашу думку, дуже змістовно. Конспекти не були призначені для друку і на відміну від його добре знаних творів були опубліковані в 1970 р. у ФРН). Вони досі мало досліджувалися вітчизняними літературознавцями, а психологами – іще менше, але їх можна вважати, на наш погляд, неабияким психологічним здобутком, що становить великий інтерес під кутом зору розкриття нашої теми.

Отож, спираючись на думки Ф. Ніцше із “Щоденників 1887–1888 років” [8], спробуємо систематизувати фази розвитку нігілістичної свідомості. Пропонуємо відтак деякі власні міркування й коментарі з цього приводу.

Фази розвитку нігілістичної свідомості

1. *Жага абсолютного ідеалу.* Ідеал є опорною реальністю. Спочатку людина цілком довіряє ідеальним цінностям і налаштована піднести, прагнучи абсолютного ідеалу, шукаючи абсолютної правди.

2. *Жах перед відкриттям фальші всього* [там само, с. 189]. Жага ідеалу призводить до розчарування щодо дійсності, у якій цього ідеалу немає. Після невдалих пошуків людину охоплює жах перед відкриттям фальші всього навколо. Таким чином, жага Абсолюту породжує жах перед злом навколишнього світу.

3. *Фаза пристрасного заперечення всього, тобто загального “НІ!”* [там само, с. 189]. Це фаза абсолютної незгоди з навколишнім світом як таким, що побудований на неправді і злі. Себто це і є народження нігілістичної свідомості.

4. *Фаза презирства до всього* [там само, с. 189]. Якщо ідеалу реально не існує, то нічого в цьому світі не варто поваги.

5. *Катастрофічний злам*: а чи не є брехня чимось божественним, чи не полягає цінність усіх речей у їхній оманливості, чи не є брехня і фальсифікація якраз найвищою цінністю і метою? [там само, с. 190]. Може, єдиною правдою є те, що все – брехня? А якщо це так, то чи не є брехня єдиною правдою?

На цій стадії відбувається кардинальне інверсійне переструктурування ціннісної сфери свідомості: добро і зло, позитивне і негативне, “стеля” і “долівка” світу міняються місцями. Розчарований ідеаліст стає нігілістом і циніком.

6. *Фаза поклоніння “брехні і злу”*. На цій фазі відбувається остаточний перехід віри в добро у свою протилежність – віру у зло. Віра в істину як опора особистості поступається місцем вірі в брехню.

7. *Зсув цінностей у чуттєву сферу*. Чуттєвість стає опорною реальністю. Брехня – це ніщо, пустота. На ній неможливо надійно спиратися. І тоді людська чуттєвість стає єдиною вартою довіри інстанцією.

Якщо всі ідеї та ідеали – це обман і брехня, то чуттєві інтереси, чуттєві задоволення і страждання – ось єдині достовірні реалії, які залишаються людині, яка прагне правди і шукає чогось достовірного в цьому оманливому і мінливому світі. Як писав Ніцше, лише спраглий істини шукає розпустити [там само, с. 191]. “Найбільш гідне в людині, за Гете, – послідовність, і вона-то й властива нігілісту. Ось він вирішує віддатися розпусті. Треба віддати належне його логіці, оцінити її може тільки філософ. Усі ідеї – брехня, омана; чуттєві переживання – ось остання реальність... Треба зірвати всі покриви і прикраси, відкинути всю цю фальш; залишитися розпуста і страждання, і сплав розпусту і страждання” [там само, с. 191].

Таким чином, до нігілізму парадоксальним чином приходять ідеалісти-максималісти: пріоритети нормативно-ціннісної сфери, які в максималістів спочатку концентруються навколо ідеальних цінностей, з часом зсуваються у сферу матеріальних і чуттєвих цінностей. Рушійною силою трансформації є невдалі пошуки істини. Після цього зсуву в чуттєву сферу

більшість ідеальних і надособистісних реалій заперечуються як примарні та ілюзорні. Атеїзм, на думку філософа, можна розглядати в цьому контексті як повну відсутність ідеалів [там само, с. 191]. Від ідеалізму свідомість, яка шукає вищої істини, пересувається в чуттєвий матеріалізм, який заперечує вищі цінності. Атеїзм, за оцінками Ніцше, стає теоретичним вираженням стану повної відсутності ідеалів, тобто нігілізму. У цій думці відбився ще один парадокс філософа – автор “Антихриста” визнав атеїзм виявом духовного неблагополуччя людини. Ніцше сам пережив деякі з трансформацій нігілістичної свідомості, які описав, аналізуючи феномен російського і європейського нігілізму. І це є показовим для видатного європейського інтелектуала та референтної персони, яка уособлює в собі долю духовно-психологічних шукань цілих поколінь європейської інтелігенції.

8. Самообожнення нігіліста. Надлюдина. Втрата метафізичної вертикалі. Цілком логічно, що, відкидаючи Бога, людина сама себе наділяє божественними атрибутами. Разом із запереченням Бога настає “абсолютна зміна” [там само, с. 191]. “Немає ніякої вищої інстанції: там, де можливий Бог, ми самі і суть Бог... І ми повинні приписати собі атрибути, які приписуємо Богові...” [там само].

Отже, на місце культу Бога як вищої надособистісної інстанції приходить культ Людини. Нібито це дуже гуманно – шанувати людину понад усе, а не Бога. Але при цьому людина втрачає ідеал, канон і кінцеву мету свого існування і позбавляється самої можливості вийти за межі самої себе. І піднятися над своєю недосконалістю до тієї висоти людської досконалості, яка вже існує як зразок і якою є Бог. Людина втрачає метафізичну вертикаль і перспективу й тому потрапляє в пастку самої себе, вона, як космічна чорна діра, втягує в себе своє світло і не може вийти за обмежені границі власного “Я”. Більше того, вона, якщо продовжити космологічну аналогію, починає “втягувати” себе в себе і стискатися в розмірах замість того, щоб розширяться і розвиватися. Людина не може стати Надлюдиною, Людинобогом і подолати свої межі без Боголюдини, тобто істинної Надлюдини, яка існує не в уяві, а в реальності. Людина, яка себе обожнила, замикає себе у власних вузьких рамках своєї недосконалості і стає рабом власної недосконалості, власного Я і власних примх. Як наслідок, з неї розвивається, зокрема, тип свавільної особистості.

9. Духовна реверсивність (маятникове хитання з крайності в крайність). Людина, намагаючись стати надлюдиною, здійснює стрибки в духовну “стратосферу”. Бажаючи звільнитися від всевладдя матеріального світу, вона чинить спроби вистрибнути в духовний світ. Але оскільки Бога там немає (як вона вважає), то й нема за що “зачепитись” у цій сфері, і свідомість повертається назад, на грішну землю. І знову починає сповідувати цінності нижчого порядку. Але не може цим вдовольнитись і знову

намагається вистрибнути в стратосферу. А там, так би мовити, ковтає озон вершин і долучається до вищих цінностей. Але не може втриматися на цій висоті і падає знов і знов... Відбуваються маятникові хитання ціннісної сфери, особа переміщається з однієї крайності в іншу, переходить від сповідання вищих цінностей до захоплення нижчими – і навпаки. Творчість самого Ніцше – яскрава ілюстрація до цієї закономірності. Він у своїх текстах часто перескакує з крайності в крайність. То він з гнівом пише про державу як про жахливе, потворне чудовисько, яке поїдає людей, то із захватом оспівує велич держави. То висловлює співчуття маленькій людині, то пише про неї з презирством, то таврує насилля, то висловлює повагу і навіть захоплення з приводу цього явища, то оспівує духовні пориви і цінності, то проголошує їх примарними... Ці та інші суперечності в його думках давали підстави для дуже суперечливих, навіть взаємовиключних, оцінок творчості філософа. Одні дослідники оголошували філософа предтечею фашизму (до речі, так вважали і самі фашистські ідеологи). Інші ж не з меншими підставами вважали його апологетом гуманізму. Причому кожна із суперечливих оцінок спиралася на думки самого Ніцше.

Ту ж саму особливість – хитання з однієї крайності в іншу, аналогічну духовно-ціннісну реверсивність – ми можемо помітити в ще одній формі атеїстичного гуманізму – марксистській. Проголошуючи ствердження людської величі і суспільного блага найвищими цінностями, ця ідеологія періодично скочується до апології насильства, тоталітаризму, імморалізму і заперечення духовних цінностей як таких, що мають якусь самостійну іпостась незалежно від класових та матеріальних інтересів людей. Чим це обертається на практиці, добре відомо.

10. **Амбівалентність матеріалістичного гуманізму.** Атеїстичний гуманізм являє собою досить амбівалентне соціокультурне явище: він то підносить, то знищує те, що проголошує вищою цінністю – людину. Причина цього – саме духовна реверсивність нігілістичної свідомості, коли філософська свідомість і реальна політична практика “гуманістів” роздираються несумісними суперечностями атеїстичного нігілізму.

Ось такі стадії духовно-ціннісної трансформації бунтаря ми реконструювали за допомогою Ніцше і... Достоевського, бо знахідки німецького філософа багато в чому є узагальненим, стислим конспектом діалогів та духовних шукань героїв Федора Михайловича.

Піддавши аналізу всі вищенаведені негативні наслідки максималізму, властивого бунтарю-якобінцю, ми пропонуємо придивитися відтак до іншого, більш конструктивного і творчого, на нашу думку, типу бунтаря, про який уже йшлося вище, а саме до бунтаря-реформатора (див. табл. 2). Він не відмовляється від завдань перетворення дійсності, але відмовляється від етичного максималізму як принципу зовнішньої соціально перетво-

рювальної дії (хоча й може зберігати максималістські настановлення щодо самого себе) і займає більш реалістичну й помірковану позицію, ніж бунтар-якобінець. Бунтар-реформатор припускає можливість співіснування протилежностей, компромісів між добром і злом та намагається балансувати між ними. За Г. О. Баллом, “раціогуманістичний підхід відкидає як моральний (і, загалом, ціннісний) максималізм, так і моральний (і ціннісний) нігілізм” [1, с. 18]. Це відповідає логічній істині, відповідно до якої “неправота одних не обов’язково тягне за собою правоту інших” [там само].

Раціогуманізм шукає оптимального поєднання протилежностей у житті і не стає на шлях повного знищення однієї з протилежностей на користь абсолютного утвердження іншої. З погляду раціональних законів діалектики це неможливо; точніше, якщо таке й відбувається, то стає неминучим відкочуванням соціальної системи назад або її деформації чи загибелі. Система розвивається тоді, коли результатом боротьби протилежностей стає їх синтез та перехід на новий рівень системності. На ньому й відбувається зняття протилежностей (термін Г. Гегеля), тобто зберігається позитивне, що в них є, і відкидається віджиле. А втім, на думку Г. О. Балла, раціоналістичний підхід теж не є всеохопним і не завжди раціональні аргументи можуть бути взірцем для соціально значущих вчинків. “Якнайбільше спирання у визначенні засад етично обґрунтованої соціальної поведінки на раціональний аналіз не виключає визнання обмеженості його можливостей у розв’язанні конкретних етичних колізій, особливо за нагальної необхідності здійснення в напруженій ситуації оптимального вчинку. Тоді стає у пригоді людське сумління, що є формою інтуїції, базованою на особистісній моралі”¹. Голос сумління, моральна інтуїція й етичні принципи в ряді випадків можуть бути важливішими за раціональні аргументи.

Висновки.

1. З усього вищесказаного впливає та величезна роль, яку відіграють у житті суспільства норма і такий вияв її дії, як захищеність людини законом. Для того щоб норма і закон не провокували деформацій ціннісної сфери особистості та патологічної соціальної поведінки, вони мають бути прозорими й справедливими і в цій якості втіленими у соціальне життя.

---

¹ Цитую тези доповіді Г. О. Балла “Раціогуманістичні засади вдосконалення етичної свідомості”, проголошеної на методологічному семінарі в Інституті психології імені Г. С. Костюка 2 червня 2016 р. (див. <http://naps.gov.ua>).

2. Вихід із кризи суспільних норм вбачається в реформаторських зусиллях, спрямованих на творчість у сфері соціальних норм, яка сприяє суттєвій трансформації нормативної бази і разом з тим уникає нігілізму і максималізму.

Література

1. Балл Г. О. Рациогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Г. О. Балл // Психологія і особистість. – 2015. – № 2(8). – Ч. 1. – С. 6–22.
2. Губенко О. В. Соціальна норма і соціальна творчість: соціально-психологічні проблеми формування нормативно-інституціональної культури суспільства / О. В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 8. – С. 66–74.
3. Давыдов Ю. Н. Достоевский глазами Ницше / Ю. Н. Давыдов // Иностранная литература. – 1990. – № 4. – С. 186–187.
4. Косалс Л. Я. Социология перехода к рынку в России / Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М. : Эдиторал УРИ, 1998. – 368 с.
5. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 311 с.
6. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
7. Мертон Р. Социальная структура и аномия : пер. с фр. / Роберт Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории. – М. : Прогресс 1966. – 313 с.
8. Ницше Ф. Из наследия (осень 1887 года – март 1888 года) / Фридрих Ницше ; вст. ст. и сост. Ю. Н. Давыдова // Иностранная литература. – 1990. – № 4. – С. 187–197.

References

1. Ball, G. O. (2015). Ratsiohumanistychnyi pidkhid do vyznachennia zasad tsinnisno nalashтованої соціальної поведінки [Ratsiohumanistyc approach to determining the principles of value-minded social behavior]. *Psykhologhiia i osobystist. Chastyna I* [Psychology and Personality. Part 1], 2(8), 6–22 (ukr).
2. Hubenko, O. V. (2009). Sotsialna norma i sotsialna tvorchist: sotsialno-psykholohichni problemy formuvannia normatyvno-instytutsionalnoi kultury suspilstva [Social norm and social work, social and psychological problems of formation of regulatory and institutional culture of the society]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical psychology and social work], 8, 66–74 (ukr).
3. Davydov, Yu. N. (1990). Dostoyevskiy glazami Nitsche [What appears in the eyes of Dostoevsky Nietzsche]. *Inostrannaya literatura* [Foreign literature], 4, 186–187 (rus).
4. Kosals, L. Y., Ryvkina, R. V. (1998). Sotsiologiya perekhoda k rynku v Rossii [Sociology of transition to a market economy in Russia]. Moscow (rus).
5. Le Bon, G. (1995). *Psikholgiya narodov i mass* [Psychologie der Massen]. – St. Petersburg (rus).

6. Maksymenko, S. D. (2006). *Heneza zdiisnennia osobystosti* [The genesis of implementation of personality]. Kyiv: KMM Publ. (ukr).
7. Merton, R. (1966). *Sotsialnaya struktura i anomiya* [Social Structure and Anomie]. *Sotsiologiya prestupnosti. Sovremennyye burzhuaznyye teorii* [Sociology of crime. Modern bourgeois theory]. Moscow: Progress Publ. (rus).
8. Nietzsche, F. (1990). *Iz naslediya (osen 1887 goda – mart 1888 goda). (Vstupitel'naya statya i sostavleniye Yu. N. Davydova)* [From the heritage (Autumn 1887 – March 1888). (Introductory article and preparation Y. N. Davydov)]. *Inostrannaya literatura* [Foreign literature], 4, 187–197 (rus).

Губенко А. В. Трансформации нормативной сферы личности в условиях бунта как формы аномического поведения

Освещается проблема нормативного кризиса в обществе. На основе теории аномических расстройств Э. Дюркгейма и Р. Мертон анализируется противоречие между старыми и новыми общественными нормами в обществе и последствия, которые из этого вытекают, для поведения человека. Согласно классификации типов аномического поведения Мертона поведение, связанное с заменой старых норм на новые, называется бунтом. Сделана попытка развить типологию бунтарского поведения. Определены, в частности, такие категории бунтарей, как нигилист, якобинец и реформатор: нигилист – это бунтарь, который разрушает старые нормы и не создает новые; бунтарь, который разрушает старые нормы и принудительно вводит новые, назван якобинцем; бунтарь, который не разрушает, а постепенно трансформирует старую норму в новую, – это бунтарь-реформатор. Сделан вывод о необходимости предотвращения девиаций социального поведения путем реформаторского социального творчества.

Ключевые слова: аномические расстройства, общественная норма, теория аномических расстройств Э. Дюркгейма и Р. Мертона, кризис общественных норм.

Gubenko O. V. Personality regulatory sphere transformation in the conditions of a rebellion as a form of anomie behavior

The article deals with the issues of normative crisis in a society. The author analyzes a contradiction between old and new social norms and its consequences for the individual behavior using the anomie theory approach by E. Durkheim and R. K. Merton. According to Merton's classification of the anomie behavior types, the behavior connected with the replacement of old rules with new ones is called rebellion. The author makes an attempt to further develop the typology of the rebellious behavior and identifies the following categories of rebels: nihilists, Jacobins and reformers. Nihilists are the rebel who break old rules and do not create new ones. The rebels that destroy old norms and forcefully introduce new ones are called Jacobins. The rebels who do not destroy but gradually transform old norms into new ones are named reformers. The conclusion about the need to prevent deviant social behavior by means of reformative social creativity is made.

Key words: anomic frustrations, social norm, theory of anomic frustrations of Durkheim and Merton, crisis of social norms.